

Milan Urošević

*Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu
milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-9754-0454>*

Teorija i istorija „upravljaštva” i upravljačkih režima u radu Mišela Fukoa*

Apstrakt: Članak je posvećen rekonstrukciji i sistematizaciji teorijskog aparata koji Mišel Fuko koristi u istraživanju fenomena upravljanja (*government*), kao i njegovih istraživanja konkretnih upravljačkih režima koji su postojali u istoriji zapadne modernosti. Cilj članka je da doprinese razrešenju pojmovne konfuzije koja prati studije upravljanja od njihovog nastanka početkom devedesetih godina prošlog veka, a time i da olakša razvoj i primenu ove perspektive u budućim istraživanjima. Članak počinje situiranjem Fukoovog istraživanja upravljanja u širi kontekst njegove karijere i ukazivanjem na društveno-političke faktore pod čijim uticajem je Fuko promenio smer svog akademskog rada u tom pravcu. Potom ćemo preći na sistematično izlaganje teorijskog aparata koji Fuko koristi pri istraživanju upravljanja, kao i na rekonstrukciju tri upravljačka režima koja uočava tokom svojih istraživanja razvoja upravljanja na zapadu. U zaključku ćemo se osvrnuti na prednosti koje perspektiva studija upravljanja pruža pri istraživanju društvenog sveta.

Ključne reči: upravljaštvo, Mišel Fuko, dispozitiv, subjektivnost, državni razlog, liberalizam, neoliberalizam

Uvod

Studije upravljanja (*governmentality¹ studies*) su raširena, difuzna i interdisciplinarna istraživačka disciplina koja se ukršta s mnogim društveno-hu-

* Ovaj članak je realizovan uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

¹ Studije upravljanja dobijaju svoje ime od Fukoovog pojma „gouvernementalité” koji predstavlja imenicu od reči „gouvernemental” i može se prevesti kao „vladin”, „državni” ili „upravljački”. Fuko ovim terminom označava ono što ćemo u nastavku rada nazivati „upravljačkom racionalnošću”, a što je u dosadašnjim prevodima Fukoovih kurseva na srpski jezik nazivano „upravljaštvom” (Fuko 2014a, 127). Termin *gouvernementalité* se u prošlosti takođe tumačio kao neologizam koji nastaje kombinovanjem

manističkim naukama, poput politikologije, sociologije, ekonomije, filozofije, kulturologije, antropologije i sl. Osnovna karakteristika ove discipline je specifično shvatanje političke dimenzije društvenog sveta. Naime, studije upravljanja se prevashodno oslanjaju na Fukoovo (*Michel Foucault*) shvatanje moći i stoga proučavaju različite društvene, političke i kulturne fenomene ne bi li u njima pronašli tehnologije, tehnike i procedure kojima se usmerava ponašanje pojedinaca. Politika se u studijama upravljanja, dakle, vidi kao svaki oblik organizovanja odnosa moći širom društvenog sveta i ne ograničava se samo na institucije države. Iz ovog razloga su najrazličitiji društveni i kulturni fenomeni bili predmet istraživanja u ovoj disciplini tokom tri decenije njenog postojanja. Neki od njih su: siromaštvo (Dean 2011), nezaposlenost (Miller and Rose 2008), ekonomska kriza (Glenn 2019), psihoterapija (Cruikshank 1996), industrija samopomoći (Rimke 2010; Urošević 2020a; Urošević 2022a), neuronauke (Rose and Abi-Rached 2013), psihijatrija (Rouz 2019), kriminal (Pasquino 1991), osiguranje (Defer 1991), migracije (Lecadet 2023), javno zdravlje (Inda 2023), digitalne tehnologije (Aradau 2023) i dr.

Britanski sociolozi Nikolas Rouz (*Nikolas Rose*) i Piter Miler (*Peter Miller*) se smatraju osnivačima studija upravljanja, dok se kao tačka rođenja ove discipline najčešće uzima publikacija zbornika *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* 1991. godine (Gordon 2023, 136). U njemu su prvi put na jednom mestu objedinjena istraživanja različitih fenomena iz perspektive studija upravljanja, kao i dva Fukoova predavanja o upravljanju, koja su se u tom zborniku prvi put pojavila na engleskom jeziku. Uočavamo da se studije upravljanja snažno oslanjaju na Fukoov rad, tj. na njegovu teoretizaciju i istraživanje fenomena upravljanja.² On se upravljanjem bavi u drugoj polovini sedamdesetih i svoj rad prezentuje tokom kurseva koje drži na Kolež de Frans-u (*Collège de France*) između 1976. i 1979. godine.³ Studije upravljanja se, stoga, mogu videti kao istraživačka oblast koja primenjuje i dalje razvija koncepte i metode koje Fuko prezentuje u tom periodu svog rada.

pojmovu „gouvernement” u značenju „vlada” i „mentalité” u značenju mentalitet, što je interpretacija koju jedan od urednika Fukoovog kursa *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* (*Sécurité, territoire, population*), Mišel Senelar (*Michel Senellart*), izdvaja kao pogrešnu (Senelar 2014, 374–397).

² Iako studije upravljanja imaju koren u Fukoovom radu, određeni autori skreću pažnju na značaj istraživanja radnih organizacija u prvoj polovini dvadesetog veka za razvoj studija upravljanja (McKinlay and Taylor 2014). Iz ovog razloga je upotreba teorijskog okvira studija upravljanja u istraživanju upravljanja preduzećima posebno razvijena (McKinlay and Pezet 2017).

³ Kursevi tokom kojih Fuko izlaže svoje istraživanje upravljanja su: *Treba braniti društvo* (*Il faut défendre la société*, 1976), *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* (1977–1978) i *Rađanje biopolitike* (*Naissance de la Biopolitique*, 1978–1979).

Upravo zbog oslanjanja na Fukoov rad, studije upravljanja često pate od nesistematične upotrebe koncepata i njihovog nesistematičnog razvijanja. Naime, u istraživanjima upravljanja se pojmovi ne razvijaju pre samog istraživanja da bi onda bili upotrebljeni u analizi empirijskog materijala već se formulišu i prilagođavaju prethodno odabranim empirijskim fenomenima (Rose 2023, 124–128). Dakle, u okviru ove discipline se najčešće sledi Fukoova ideja teorije kao „kutije za alat”, tj. kao skupa pojmova koji se razvijaju ne bi li se razumeo neki istorijski ograničen skup društvenih fenomena, i koji je prilagođen njihovom istraživanju te se ne može ekstrapolirati na druga istraživačka polja (Fuko 2012, 145). Noseto (*Luciano Nosetto*) ovo naziva Fukoovim „konceptualizovanjem bez koncepta”. Tačnije, on ističe da Fuko ne teži da uspostavi diferencijalne i generičke osobine pojmova već da oni operišu samo u ograničenim međusobnim odnosima u okviru pojmovnog aparata koji je razvijen da bi se istražio određen skup empirijskih fenomena (Noseto 2022, 26).

Cilj ovog članka je da doprinese prevazilaženju pomenutih konceptualnih teškoća putem sistematične rekonstrukcije teorijskog aparata koji se javlja u Fukoovim istraživanjima upravljanja. Naša namera je da tim putem pružimo konceptualnu osnovu za dalji razvoj studija upravljanja i njihovu primenu u istraživanju novih društvenih fenomena. Stoga će ovaj članak početi situiranjem istraživanja upravljanja u širem kontekstu Fukoovog rada tokom sedamdesetih, kao i u društveno-političkom kontekstu u kom su ta istraživanja sprovedena. Potom ćemo preći na sistematizaciju pojmovnog aparata koji je Fuko razvio u cilju istraživanja upravljanja da bi potom prešli na izlaganje tri istorijska stadijuma koja on uočava u procesu razvoja upravljanja u zapadnoj modernosti. Članak ćemo zaključiti ukazivanjem na prednosti koje studije upravljanja pružaju pri razumevanju političke dimenzije društvenog sveta.

Upravljanje – razvoj koncepta tokom Fukoovih sedamdesetih

Istraživanje upravljanja se javlja u drugom periodu Fukoove karijere, kada je njegov rad primarno fokusiran na istraživanje fenomena „moći”. Ovom periodu prethodi „arheološka” faza Fukoovog rada tokom šezdesetih, fokusirana na istraživanje diskurzivnih praksi, pre svega diskursa različitih humanističkih nauka. Treći period Fukoovog rada u prvoj polovini osamdesetih godina je obeležen proučavanjem fenomena subjektivnosti, tj. odnosa koji pojedinci formiraju sa sobom. Kao što ćemo nadalje pokazati, njegovo interesovanje za fenomen subjektivnosti ima svoj koren upravo u istraživanju upravljanja.

Osnovni predmet Fukoovih istraživanja u svakoj od navedenih faza je „praksa”, shvaćena kao pravilima uređeno društveno delanje (Ven 2005, 213). Pravila koja uređuju prakse se međusobno uvezuju i kreiraju ono što Fuko naziva „reži-

mom praksi” (Fuko 2010, 296), što možemo definisati kao, kroz vreme konzistentan, sklop pravila koji reguliše neko polje društvenog delanja. On se tokom šezdesetih fokusira na istraživanje diskurzivnih praksi nazivajući režime koji ih regulišu „epistemama” (Fuko 1971, 63–66) ili „diskurzivnim formacijama”, a pravila koja u njihovom okviru regulišu proizvodnju iskaza „istorijskim apriorijem” (Fuko 1998a, 43, 138). Tokom sedamdesetih Fuko proširuje svoje shvatanje prakse tako što uvodi ne-diskurzivnu dimenziju s idejom da proučava pravila koja objedinjeno uređuju obe dimenzije prakse. On svoj metod u ovom periodu naziva „genealogijom” i tvrdi da njime istražuje odnos koji se formira između pravila diskurzivne prakse kreiranja znanja i normi ne-diskurzivnih praksi, koje u ovom periodu naziva „moć” (Fuko 2010, 144–145; Fuko 2012, 113–114).

Kako Noseto primećuje, Fuko se tokom sedamdesetih interesuje za racionalnosti koje uređuju različite režime praksi i stoga koordinišu diskurzivne i ne-diskurzivne prakse. Prema Nosetu, Fuko te racionalnosti istražuje u dve dimenzije: lokalnoj i globalnoj. Lokalna dimenzija podrazumeva istraživanje praksi u određenim institucijama poput zatvora ili mentalne bolnice, dok globalna podrazumeva istraživanje koordinacije praksi na nivou države i društva u nekom istorijskom periodu (Noseto 2022, 75–78). U prvoj polovini sedamdesetih Fuko se mahom interesuje za lokalnu dimenziju, pošto se nalazi pod snažnim uticajem marksizma i, stoga, smatra da su logika kapitala i klasni sukob ono što koordiniše globalnu dimenziju odnosa moći i prakse proizvodnje znanja. Usled toga on u ovom periodu istražuje na koji način različite institucije doprinose reprodukciji buržoaske klasne dominacije i kapitalističkog načina proizvodnje (Noseto 2022, 77–78; Fuko 2020, 242–244).

Fuko u prvoj polovini sedamdesetih prevashodno usmerava svoja istraživanja ka instituciji zatvora, ali takođe i institucijama poput mentalnih bolnica,⁴ škola, radnih organizacija i vojske. Ova interesovanja prevashodno proizilaze iz njegove saradnje sa maoističkom organizacijom „Proleterska levica” (*Gauche prolétarienne*) (proizašloj iz studentske pobune u maju 1968. godine) i rada u aktivističkoj organizaciji „Grupa za informisanje o zatvorima” (*Groupe d’Information sur les Prisons*) (Eribon 2014, 273–288; Illot 2023, 335–338). On, dakle, u prvoj polovini sedamdesetih istražuje kompleks moći i znanja koji se može naći u institucijama, kao i mehanizme kojima taj kompleks subjektuje pojedince u njima.

Lokalnu dimenziju racionalnosti prakse, sledeći Fukoa, možemo nazvati tehnologijom moći. Tehnologiju koju u prvoj polovini sedamdesetih istražuje u

⁴ Fenomen mentalne bolnice i njen nastanak su predmet Fukoovog istraživanja od početka karijere i knjige *Istorija ludila u doba klasicizma (Folie et Dérason: Histoire de la folie à l’âge classique, 1961)*, ali se ovoj temi vraća tokom kursa *Psihijatrijska moć (Le pouvoir psychiatrique, 1973)*, kada primenjuje genealoški metod na istraživanje nastanka institucija za mentalno obolele i psihijatrije kao nauke.

različitim institucijama on naziva „disciplinom” i ističe da su njeni mehanizmi i tehnike usmereni na telesnost pojedinaca usled čega pojedinac biva subjektovan kroz dejstvo moći na telo. Fuko subjekciju u ovom periodu smatra za proces kojim se utiče na pojedinca ne bi li se njegove prakse uskladile s pravilima disciplinarne tehnologije moći (Fuko 1997, 133–148). Pošto je u ovom periodu fokusiran na mehanizme uticaja na telo, on ističe da je subjektivnost pojedinca epifenomen tih mehanizama. Usled toga u knjizi *Nadzirati i kažnjavati* Fuko poetski izjavljuje da je „duša tamnica tela” (Fuko 1997, 31).

Od sredine sedamdesetih Fuko počinje postepeno da se udaljava od marksizma, što se može uočiti kako u njegovim javnim nastupima tako i u kursevima koje drži na Kolež de Frans-u (Paras 2006, 53). Naime, tokom poslednjeg predavanja na kursu *Treba braniti društvo* on prvi put uvodi koncept upravljanja, čime najavljuje početak svog istraživanja globalne dimenzije koordinacije praksi, bez upotrebe marksističkih koncepata (Fuko 1998b: 290–329). Fukoovo napuštanje marksizma je blisko povezano s političkom situacijom u Francuskoj polovinom sedamdesetih. Tokom 1973. Komunistička partija Francuske (*Parti communiste français*) ulazi u koaliciju sa Socijalističkom partijom (*Parti socialiste*), što drastično doprinosi njihovim šansama za pobedu na izborima (Christofferson 2004, 90–91). Ovo izaziva debatu među levo orijentisanim intelektualcima u Francuskoj o prirodi države, kao i o najboljoj strategiji političkog delovanja za levicu. Marksistički orijentisani intelektualci, poput Pulancasa (*Nicos Poulantzas*) i Balibara (*Étienne Balibar*), staju na stranu Komunističke partije Francuske i u svojim radovima pišu o nužnosti osvajanja državnih poluga moći (Poulantzas 1981 [1978]; Balibar 1977). Fuko zauzima suprotnu poziciju i ističe da se zalaže za decentralizovanu koaliciju mnoštva društvenih pokreta koji bi direktnim akcijama i vanparlamentarnim delovanjem težili da izmene društvene odnose. Njegov cilj je upravo da istraživanjem upravljanja ukaže na difuznu i decentralizovanu prirodu političke moći u savremenom društvu, a time i da pokaže manjkavost političke strategije centrirane na osvajanje državnih institucija (Illot 2022, 5–15).

Prelaskom na istraživanje upravljanja Fuko uvodi dva nova koncepta koji obogaćuju njegov teorijski aparat: dispozitiv i subjektivnost. Pojmom dispozitiva on označava opštu racionalnost koja koordiniše diskurzivne i ne-diskurzivne prakse na nivou celokupnog društva u određenom istorijskom periodu⁵ (Fuko

⁵ Pojam dispozitiva nema jedinstven prevod na srpski jezik i može se prevesti kao „raspored”, „mehanizam”, „aparat” i sl. U slučaju prevoda na engleski jezik najčešće se koristi termin „apparatus”. Važno je napomenuti da Fukoov pojam dispozitiva u velikoj meri podseća na Altiserov (*Louis Althusser*) koncept „državnih ideoloških aparata”, pošto Altiser takođe ideologiju shvata kao način regulacije praksi subjekata (Altiser 2009). Ipak, Fuko razvija pojam dispozitiva upravo da bi se distancirao od marksizma i shvatanja ideologije koje ovaj teorijski pravac postulira (Fuko 2012, 121).

2012, 174–175). On tvrdi da je upravljanje upravo logika dispozitiva koji se razvijaju na zapadu od 16. veka. Prema Fukou, iako se ovi dispozitivi menjaju kroz vreme, zadržavaju jedinstvenu logiku, a to je formiranje tehnologija čiji mehanizmi su usmereni ka regulaciji subjektivnosti pojedinaca (Urošević 2020b, 67–69). On tu logiku naziva „pastirstvom” i tvrdi da se njeni koreni mogu pronaći u institucijama hrišćanske crkve, ali da se od 16. veka proširuju i na ostale institucije društva i države (Fuko 2014a, 134–264; Fuko 2018, 40–42). Osnovna karakteristika pastirstva je težnja da se pojedinci subjektuju kroz dimenziju subjektivnosti, tj. kroz formiranje određenog odnosa sa sobom u skladu s kojim bi upravljali sopstvenim ponašanjem (Fuko 2018, 38–39). Istražujući upravljanje, Fuko istražuje različite dispozitive u kojima se ova logika ostvaruje kroz istoriju zapada. Otkriće subjektivnosti u istraživanju upravljanja Fukoa upravo uvodi u poslednji period karijere tokom osamdesetih, kada će se fokusirati na istraživanje mogućnosti za formiranje alternativnih oblika subjektivnosti.

Teorijski okvir Fukoovog istraživanja upravljanja

Pošto smo locirali mesto istraživanja upravljanja u kontekstu Fukoovog rada, preći ćemo na rekonstrukciju teorijskog aparata koji upotrebljava za potrebe tog istraživanja.

S obzirom da nije bio sklon sistematičnim definicijama, Fuko upravljanje definiše na više različitih načina. U članku „Dva ogleđa o subjektu i moći” (*The Subject and Power*, 1982) upravljanje određuje kao „vođenje vođenja” (*conduct of conduct*), tj. kao upravljanje ponašanjem pojedinca kroz uticaj na način na koji upravljaju sobom (Fuko 2017, 302). Četiri godine pre toga tokom kursa *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* on pruža više uzastopnih definicija upravljanja. Jedna od njih je upravljanje kao tip racionalnosti i prakse kojima se kroz različite „...institucije, procedure, analize i refleksije, račune i taktike” omogućava izvršavanje „...veoma specifične, mada kompleksne forme moći” (Fuko 2014a, 127). Takođe, tokom kursa *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* on na drugom mestu upravljanje definiše kao istorijski proces razvoja i uspostavljanja upravljanja kao vrhovnog tipa moći, tj. kao oblika globalne koordinacije praksi u periodu od 16. do 19. veka (Fuko 2014a, 127–128).

Sledeći Alpara Lošonca, upravljanje možemo definisati kao decentralizovanu ekonomiju moći koja za svoj glavni cilj ima uticaj na ponašanje pojedinaca (Lošonc 2009, 26). Osnovni instrument prakse upravljanja je upravljački dispozitiv shvaćen kao istorijski nastao oblik globalne koordinacije praksi, dok upravljaštvo igra ulogu njegove racionalnosti koja ga objedinjuje i čini koherentnim. Tokom svog istraživanja upravljanja Fuko se upravo fokusira na istorijsku smenu i razvoj ovih dispozitiva, kao i njihovih upravljačkih racionalnosti.

Elemente upravljačkih dispozitiva možemo izložiti na sledeći način:

- Prvi elementi na koje se moramo osvrnuti su upravljačka racionalnost, problematizacija i režim istine. Naime, upravljačka racionalnost određenog dispozitiva se, prema Fukou, razvija na osnovu problematike nekog fenomena. Tačnije, ona se razvija tako što se određen fenomen „problematizuje”, što je proces koji Fuko definiše kao način na koji određen „domen činova i praksi” postaje „predmet mišljenja” (Foucault 1984, 384–388). Upravljačka racionalnost, stoga, nastaje tako što se struktura i dinamika nekog fenomena uzima kao njena osnova. Na taj način problematizovani fenomen postaje režim istine, tj. skup praksi, procedura i entiteta na osnovu kog nastaju diskursi koji se smatraju istinitim i kojima se vode upravljačke prakse (Fuko 2012, 134). Upravljačka racionalnost, dakle, predstavlja najopštiju refleksiju o tom fenomenu na osnovu čega usklađuje različite prakse proizvodnje znanja i kreiranja tehnologija moći.⁶ Spoj određene upravljačke racionalnosti i odgovarajućeg dispozitiva Fuko naziva „upravljačkim režimom”.
- Diskurzivnu dimenziju upravljačkog dispozitiva teoretičari upravljanja Rouz i Miler nazivaju „modusom reprezentacije” ili „principom inteligibilnosti” (Miller and Rose 2008, 26–30). Ova dimenzija se sastoji od praksi proizvodnje znanja koje predmete upravljanja reprezentuje na određen način. Taj način, pre svega, podrazumeva reprezentovanje određenih dimenzija realnosti predmeta upravljanja kao podložnih različitim oblicima programiranja i modifikacije (Miller and Rose 1992, 181–183). Kako Rouz i Miler ističu, ova dimenzija podrazumeva praksu „upisivanja” fenomena kojima se upravlja u strukture upravljačkih tehnologija ne bi li se one uspešno koordinisale (Miller and Rose 1992, 185–186).
- Tehnologije upravljanja su upravo sledeći element upravljačkog dispozitiva na koji se moramo osvrnuti. Ove tehnologije funkcionišu kroz „prevođenje” upravljačke racionalnosti, putem odgovarajućeg znanja, u konkretne prakse upravljanja (Miller and Rose 1992, 183–184). Te prakse se realizuju u odgovarajućim institucijama i pre svega se sastoje od specifičnih mehanizama i tehnika subjekcije pojedinaca kroz uticaj na njihovu subjektivnost. Možemo reći da Fuko u svojim istraživanjima uočava dve dimenzije upravljačkih tehnologija koje, sledeći Delezov (*Gilles Deleuze*) rečnik, možemo nazvati molekularnom i molarnom. Molekularna dimenzija se sastoji od tehnologija čiji programi imaju za cilj direktan uticaj na ponašanje pojedinaca.⁷ Molarna dimenzija se, s druge strane, odnosi na tehnologije čiji programi teže upravljanju većim društvenim grupama i institucijama (Barry, Osborne and Rose 1996, 13)⁸.

⁶ Korišćenje termina „upravljačka racionalnost” ima uporište i u Fukoovom radu, pošto tokom kursa *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* termin „gouvernementalité” koristi uporedo s „raison gouvernementale” (Foucault 2004, 238). Takođe, tokom kursa *Radanje biopolitike* Fuko umesto pojma upravljačke racionalnosti koristi pojam veštine upravljanja (Fuko 2005, 11–13).

⁷ Primeri tehnologija u molekularnoj dimenziji su institucije poput zatvora, mentalnih i drugih bolnica, škola i sl.

⁸ Beri (*Andrew Berry*), Osborn (*Thomas Osborne*) i Rouz tvrde da tehnologije na molarnoj dimenziji egzistiraju u institucijama poput ministarstava, vlade, vojne uprave i sl. i te institucije nazivaju „centrima kalkulacije” (Barry, Osborne and Rose 1996, 13).

- Poslednji element upravljačkog dispozitiva na koji se moramo osvrnuti možemo nazvati „oblikom subjekcije”. Naime, svaka upravljačka tehnologija sprovodi prakse upravljanja da bi u pojedincima uspostavila određenu formu subjektivnosti i time regulisala njihovo ponašanje. Stoga možemo reći da svaki upravljački dispozitiv sadrži odgovarajuću formu subjektivnosti koju teži da uspostavi praksama upravljanja. Upravljanje se može smatrati uspešnim ako pojedinci sebe počinju da doživljavaju u skladu s formom subjekcije koju upravljačke tehnologije teže da uspostave⁹ (Dean 2010, 43–44). Na kraju, moramo se osvrnuti na Fukoov istraživački metod u ovom periodu. Naime, njegov genealoški metod podrazumeva istraživanje različitih istorijskih faktora i događaja koji dovode do nastanka određenih upravljačkih režima (Fuko 2010, 65–73). Tačnije, Fuko prati način na koji usled određenih uticaja različiti fenomeni postaju predmet problematizacije, što dovodi do toga da bivaju uključeni u „praktično-refleksivnu prizmu” (Fuko 2014a, 286) u okviru koje se reflektuje o problemu upravljanja i razvija upravljačka racionalnost (Dean 2010, 38–39). Kao što ćemo nadalje videti, u istoriji zapadne modernosti su često problematizovani fenomeni koji su nastajali u okviru određenog upravljačkog dispozitiva, što bi potom dovodilo do uspostavljanja novog upravljačkog režima.

Pregled Fukoove istorije upravljačkih režima

Period koji prema Fukou prethodi nastanku upravljanja možemo nazvati „erom suverenosti”. Dispozitiv koji reguliše društvene odnose u ovom periodu on naziva „legalno-juridističkim” i tvrdi da ga ne možemo smatrati upravljačkim jer nije fokusiran na upravljanje pojedincima već na obezbeđivanje suverenove kontrole nad određenom teritorijom i njeno eventualno proširenje (Fuko 2014a, 26–27, 83). On ističe da sistem prava nastaje u ovom periodu upravo da bi regulisao odnos suverena s onima koji nastanjuju teritorije pod njegovom kontrolom. Suveren u ovom dispozitivu uspostavlja odnos s podanicima kroz asimetriju moći i uticaja, tj. kroz mogućnost da raspolaže životom podanika (Fuko 1998b, 264–265; Fuko 1982, 119–120). Stoga su nasilje i rat osnovni javni oblici manifestacije suverenove moći. Fuko ističe da sistem prava u ovom periodu upravo ima ulogu kodifikacije asimetrije moći između suverena i podanika, usled čega činovi koji krše pravne propise dovode podanike u stanje rata sa suverenom. Suverenova nadmoć se u takvim situacijama mora ponovo potvrditi, što se u eri suverenosti dešava kroz različite oblike usmrćivanja ili telesnog kažnjavanja podanika (Fuko 1997, 48; Drajfus i Rabinov 2017, 207–210).

⁹ Treba pomenuti da upravljačke tehnologije ne determinišu subjektivnost i da je moguće formiranje subjektivnosti koja je u suprotnosti s pravilima upravljačkog režima. Ovo je osnova Fukoovog shvatanja otpora tokom istraživanja upravljanja. Konkretno instance formiranja subjektivnosti koja protivreči upravljačkim tehnologijama on naziva „protiv-vladanjima” (*counter-conduct*) (Fuko 2014, 202–238; Davidson 2011).

Kao i svaki istorijski fenomen, upravljanje, prema Fukou, nastaje postepeno, od 15. veka. Naime, on navodi nekoliko faktora koji dovode do postepenog nestanka dispozitiva suverenosti, pre svega raspad feudalnih struktura, razvoj kolonijalizma i nastanak sistema suverenih država u Evropi koji se konačno formira Vestfalskim sporazumom 1648. Fuko tvrdi da su ovi faktori stvorili potrebu za izgradnjom modernog državnog aparata usled čega se u tom periodu razvijaju brojni diskursi vezani za problem upravljanja, kako državnim tako i drugim fenomenima, poput upravljanja decom ili vezanih za problem suverenog upravljanja sopstvenim ponašanjem (Fuko 2014a, 107–109; 301–303). Usled toga on ističe da se u periodu 16. i 17. veka pastirska racionalnost širi kroz državne institucije i tim putem dolazi do nastanka prvog upravljačkog režima.

Državni razlog i dispozitiv discipline

Fuko upravljačku racionalnost prvog upravljačkog režima naziva „državnim razlogom” i njen koren, između ostalog, pronalazi i u „antimakijavelističkoj” literaturi. Naime, on tvrdi da Makijaveli (*Niccolò Machiavelli*) nije teoretičar državnog razloga već poslednji veliki teoretičar suverenosti, pošto smatra da osnovni cilj suverena treba da bude uvećanje moći nad određenom teritorijom (Fuko 2014a, 115–118). Antimakijavelistički autori, nasuprot tome, ističu da suveren treba da upravlja državom u skladu s njenom „prirodom”, kao i da dela u cilju uvećanja blagostanja njenih građana (Fuko 2014a, 114–120¹⁰). Fuko upravo ovde pronalazi koren upravljačke racionalnosti državnog razloga i ističe da se ona uspostavlja kao logika organizacije država u 17. veku u Evropi, usled nastanka sistema modernih suverenih država koje se od tog trenutka nalaze u stanju međusobne konkurencije (Fuko 2014a, 251–252).

Državni razlog uzima državu za problematizovani fenomen i stoga kao svoj režim istine na osnovu kog se razvija praksa upravljanja u ovom periodu, tj. odgovarajući upravljački dispozitiv. Naime, Fuko tvrdi da Vestfalski mir uspostavlja sistem ravnoteže moći između evropskih država, koji podrazumeva da se ove države međusobno takmiče u vojnoj i ekonomskoj moći, ali i da ulaze u saveze da bi bilo koju od njih sprečili da ostvari imperijalnu dominaciju u odnosu na ostale (Fuko 2014a, 259–267). Stoga državni razlog nastaje kao skup upravljačkih principa koji prakse upravljanja usmerava u pravcu uvećanja bogatstva i vojne moći države (Fuko 2014a, 300–301).

¹⁰ Neki od antimakijavelističkih autora o kojima Fuko govori i njihova dela su: Ambrođo Katarino (*Ambrogio Catarino*) i njegovo delo *Rasprave o knjigama koje hrišćanin treba da prezire* (*Disputationes de libris a Christiano detentandis*), Inosent Žantije (*Innocent Gentillet*) i njegovo delo *Anti-Makijaveli* (*Anti-Macihavel*), Tomas Eliot (*Thomas Elyot*) i njegovo delo *Guverner* (*The Governur*), Paolo Paruta (*Paolo Paruta*) i njegovo delo *Usavršavanje političkog života* (*La Perfection de la vie politique*) (Fuko 2014a, 109).

U skladu s ovim principima nastaje merkantilizam kao diskurs koji uzima domaćinstvo za model upravljanja i upućuje suverena u različite načine na koje je moguće uvećati ekonomsku moć države. Pre svega, merkantilizam tvrdi da je nužno uvećati broj stanovnika ne bi li se nadnice u državi usled konkurencije održale na niskom nivou. Ovo bi takođe držalo i cene proizvoda niskim, što bi omogućilo veći izvoz, čime i priliv novca u zemlju. Taj novac bi potom omogućio finansiranje vojnog sistema, a time i uvećanje vojne nadmoći države u odnosu na konkurenciju (Fuko 2014a, 346–347).

Fuko ističe da se upravo u ovom upravljačkom režimu razvija disciplinarna tehnologija upravljanja da bi se ostvarili upravljački ciljevi propisani merkantilističkim diskursom. On stoga upravljački dispozitiv ovog režima naziva „dispozitivom discipline” i tvrdi da je njegova logika „centripetalna”. To znači da disciplinarnu tehnologiju teže „zatvaranju, koncentraciji, ograničavanju”; ove tehnologije funkcionišu tako što izoluju neki prostor u okviru kog se njihovi mehanizmi mogu potpuno realizovati (Fuko 2014, 64). Stoga Fuko uzima Bentamovu (*Jeremy Bentham*) ideju „Panoptikona” za metaforički prikaz disciplinarnu tehnologiju upravljanja – jedna tačka iz koje se proizvoljno mogu organizovati upravljani fenomeni (Fuko 2014b, 17).

Fuko upravo u molekularnu dimenziju ove tehnologije smešta institucije koje je do tada istraživao, poput zatvora, mentalne bolnice, škole, manufakturnih preduzeća i vojske. On tvrdi da te institucije funkcionišu poput „čvorova” discipline, tj. u njima se ispoljavaju mehanizmi subjekcije te tehnologije (Ewald 1992, 174; Molnar 1994, 86). Pojedinci, njihov prostorni raspored, pokreti i različiti oblici delanja se u tim institucijama uvezuju poput zupčanika mašinerije da bi se postigla maksimalna produktivnost (Fuko 2014b, 21). Fuko takav oblik subjekcije naziva „normiranjem” (Fuko 2014, 81–82) i ističe da pojedinci u ovim institucijama internalizuju norme u svoju subjektivnost kroz odnos sa sopstvenim telom. Formiranje tog odnosa je upravo proces koji se u institucijama disciplinarnu tehnologiju dešava posredstvom njenih mehanizama (Fuko prema Paras 2006, 69).

Molarna dimenzija disciplinarnu tehnologiju se realizuje kroz ono što Fuko naziva „policijom”. Za razliku od modernog shvatanja policije, ona u ovom periodu podrazumeva kompleksan administrativni sklop kroz koji se realizuje veliki broj različitih mehanizama upravljanja (Fuko 2014a, 325)¹¹. Fuko ističe da je policija u ovom upravljačkom režimu glavni instrument države u razvoju svoje ekonomske moći. Ona za svoj predmet ima stanovništvo, shvaćeno u ovom periodu kao prosta masa pojedinaca, a praksa upravljanja njime podrazumeva brigu o životu i zdravlju stanovnika, osiguranje njihove zaposlenosti i efikasne cirkulacije robe u zemlji (Fuko 2014a, 333–338). U okviru policije nastaje „sta-

¹¹ Fuko policiju takođe naziva dispozitivom, ali smo mi odlučili da u ovom članku pojam dispozitiva rezervišemo samo za označavanje upravljačkih dispozitiva.

tistika” kao diskurs na koji se policijske prakse upravljanja oslanjaju i koji omogućava praćenje procesa u okviru stanovništva i države ne bi li se njima moglo upravljati u odgovarajućem smeru (Fuko 2014a, 325–332; Hacking 1991).

Kao što ćemo nadalje videti upravo u praksi policije i diskursu statistike nastaju klice nove problematizacije, a time i nove upravljačke racionalnosti.

Liberalizam i dispozitiv bezbednosti

Fuko ističe da se krajem 18. veka usled naglog rasta populacije u diskursu statistike i praksi policije postepeno otkrivaju imanentni principi stanovništva i privrede. Ovi principi dobijaju ulogu problematizovanog fenomena, a stoga i režima istine na osnovu kog se formira nova upravljačka racionalnost (Fuko 1998b, 295; Fuko 2010, 272–273; Fuko 2014a, 122–124)¹². U Fukoovim radovima ova racionalnost dobija naziv „liberalizam”. On tvrdi da je svestan širokog značenja tog termina, ali da će u svom istraživanju zanemariti njegovu filozofsku pozadinu i pre svega se fokusirati na liberalizam kao veštinu upravljanja (Fuko 2014a, 66–68).

Fuko tvrdi da se liberalna upravljačka racionalnost prevashodno formira na osnovu diskursa političke ekonomije koji čini inteligibilnim imanentne principe privrede i stanovništva. On ističe da se politička ekonomija ne upotrebljava u praksi upravljanja već da je informiše o principima stanovništva i privrede kao prirodnim mehanizmima (Fuko 2005, 50–54). Tim putem ovi mehanizmi, s posebnim fokusom na mehanizme tržišta, postaju režim istine na osnovu kog se liberalna upravljačka racionalnost razvija (Fuko 2005, 378–380).

Prema Fukou, usled znanja formiranog u diskursu političke ekonomije, liberalna upravljačka racionalnost nalaže povlačenje države i njeno ograničenje. Tačnije, ova racionalnost nalaže ograničenje prakse upravljanja na obezbeđivanje regularnog funkcionisanja tržišta i procesa u okviru stanovništva ne bi li se njihovi mehanizmi uskladili sa svojim imanentnim normama, tj. svojim „prirodnim zakonima” (Fuko 2014a, 360–361)¹³. Fuko opisuje liberalnu upravljačku racionalnost kao centrifugalnu, ona dozvoljava razvoj i proliferaciju različitih fenomena da bi se oni međusobno uskladili. Tačnije, on tvrdi da liberalizam posmatra fenomene stanovništva i privrede kao nizove događaja i procesa čiji

¹² Fuko ističe da su imanentni principi privrede i stanovništva prvi put uočeni u radovima francuskih fiziokrata, kao što su Kene (*François Quesnay*) i Tirgo (*Anne Robert Jacques Turgot*) (Fuko 2014a, 88).

¹³ Prema Fukou, politička ekonomija otkriva privredne procese kao samoregulišuće mehanizme, koji funkcionišu samo u slučaju kada nisu svesno usmeravani (Fuko 2005, 373–381). Drugim rečima, mehanizmi tržišta se ne mogu potpuno spoznati i suveren njima ne može upravljati bez da ih naruši. Kako Fuko tvrdi, politička ekonomija je „ateistička disciplina” i u njoj ne postoji „Arhimedova tačka” (Fuko 2005, 382).

se mehanizmi moraju povezati i međusobno uskladiti (Fuko 2014a, 63), poput usklađivanja broja stanovnika s potrebama na tržištu rada.

Dispozitiv kroz koji se liberalizam realizuje Fuko naziva „dispozitivom bezbednosti”. On ističe da je glavna meta upravljanja tog dispozitiva „sredina”. Sredinom Fuko označava svojevrsno „polje sila” koje uključuje prirodno i društveno okruženje u okviru kog se razvijaju procesi imanentni privredi i stanovništvu (Fuko 2014a, 39–40)¹⁴. Dispozitiv bezbednosti upravo razvija tehnologije koje delovanjem na sredinu teže da regulišu i usklade ove procese s njima imanentnim normama.

Molarnu dimenziju upravljačkih tehnologija dispozitiva bezbednosti Fuko naziva „biopolitikom” usled njene fokusiranosti na procese koji se odvijaju na nivou populacije (Fuko 1998b, 295–287). On se u svojim istraživanjima retko dotiče odnosa biopolitike s tehnologijama na molekularnom nivou, koje i dalje naziva disciplinama. Tokom poslednjeg predavanja na kursu *Treba braniti društvo* Fuko tvrdi da su ove dimenzije „ortogonalno artikulisane” (Fuko 1998b, 303) u dispozitivu bezbednosti i njihov odnos ilustruje na primeru radničkog naselja u 19. veku. Naime, radničko naselje je prostorno uređeno prema disciplinarnim principima, tj. u obliku mreže s porodicama koje obitavaju svaka u pojedinačnoj porodičnoj kući. Fuko ističe da takva prostorna organizacija upravo omogućava „policijski nadzor” nad životom radnika koji se realizuje kroz nadgledanje njihovog zdravlja i seksualnosti od strane brojnih državnih institucija (Fuko 1998b, 304)¹⁵. S druge strane, postoje biopolitički mehanizmi upravljanja koji su usmereni na celokupnu populaciju. On ovde navodi prakse poput javne higijene, zdravstvenog i penzionog osiguranja i slično, koje imaju za cilj održavanje vitalnosti i dugovečnosti populacije (Fuko 1998b, 305).

Upravljačke tehnologije dispozitiva bezbednosti teže da omoguće regularno funkcionisanje privrednih procesa kroz subjekciju pojedinca kao *homo econo-*

¹⁴ Sredinu Fuko opisuje tokom kursa *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* na sledeći način: „Sredina se sastoji od prirodnih datosti – reka, močvara, brda – i od veštačkih datosti – aglomeracije individua, kuća i tako dalje. Sredina podrazumeva određen broj opštih posledica koje se tiču onih koji u njoj žive. To je element u kom nastaje cirkularna veza između posledica i uzroka” (Fuko 2014a, 39).

¹⁵ Fuko, dakle, na primeru radničkog naselja uočava dva mehanizma disciplinarne tehnologije, koja je godinu dana pre toga u *Nadzirati i kažnjavati* opisao na primeru institucije zatvora. Radi se o mehanizmima „organizacije prostora” i „nadzora”. Organizacija prostora podrazumeva izdvajanje određenog prostora u okviru kog se jedinke kojima se upravlja raspoređuju i dovode u određene odnose, pre svega s ciljem uvećanja njihove produktivnosti (Fuko 1997, 137–145). Mehanizam nadzora podrazumeva da se u tom prostoru osigurava maksimalna vidljivost jedinki kojima se upravlja, čime se njihovi odnosi mogu bolje organizovati, ali se takođe kroz samu vidljivost prenosi dejstvo moći, jer usled nje pojedinci počinju sami da regulišu svoje ponašanje u skladu s pravilima disciplinarne tehnologije (Fuko 1997, 167–173).

micus-a. *Homo economicus* je, prema Fukou, subjekt kog karakterišu određeni interesi kao njegovi ireduktibilni principi koje teži da zadovolji kroz tržišnu razmenu (Fuko 2005, 70–73). Pošto se institucije države ne mogu mešati u privredne procese, u ovom upravljačkom režimu nastaje „sfera socijalnog” ili „građansko društvo” kao korelat dispozitiva bezbednosti¹⁶ (Lazzarato 2017, 5–6). Sfera socijalnog je, prema Rouzu i Mileru, domen van države, koji omogućava upravljanje pojedincima „na distanci”, tj. posredstvom različitih privatnih i ne-političkih aktera, poput socijalnih radnika, doktora, gradskih planera ili institucija kao što su filantropske organizacije i porodica (Rose and Miller 1992, 179–186). Kroz ovaj domen upravljačke tehnologije dispozitiva bezbednosti teže da svojim mehanizmima subjektuju pojedince kao *homo economicus*-e, što bi ih učinilo adekvatnim akterima tržišnih procesa (Lošonc 2014, 262).

Neoliberalizam i upravljačka tehnologija homo economicus-a

Poslednji upravljački režim koji Fuko istražuje je neoliberalizam.¹⁷ Tačnije, on uočava nastanak i razvoj neoliberalizma kao upravljačke racionalnosti u posleratnoj Zapadnoj Nemačkoj i u Sjedinjenim Američkim Državama, te ističe da su država i privreda Zapadne Nemačke izgrađene na njegovim osnovama posle Drugog svetskog rata (Fuko 2005, 109–144). Iako Fuko uočava minimalne razlike između nemačke i američke verzije neoliberalne upravljačke racionalnosti, fokusira se na njihove zajedničke karakteristike.

Fuko ističe da se neoliberalna upravljačka racionalnost razvija, prevashodno, u radovima ekonomista koji problematizuju odnos države i tržišta. Tačnije, nemački i američki neoliberalni ekonomisti reaguju na iskustva nemačkog nacizma i *New Deal*-a u SAD i smatraju ih neadekvatnim oblicima državne intervencije u tržišne mehanizme (Fuko 2005, 113–114)¹⁸. Njihov cilj je da ra-

¹⁶ „Sfera socijalnog” se može videti kao društvena dimenzija prethodno pomenute „sredine”. Dok pojam sredine razvija tokom kursa *Bezbednost, teritorija stanovništvo*, Fuko o sferi socijalnog govori godinu dana kasnije tokom kursa *Radanje biopolitike* (Fuko 2005, 394–429).

¹⁷ Mi ćemo se u ovom delu teksta zadržati na elaboraciji Fukoovog shvatanja neoliberalnog upravljačkog režima bez osvrtnja na postojeće kritike njegovih analiza. Naime, određeni autori ističu da Fuko u svojoj analizi neoliberalizma izražava afinitet prema ovom upravljačkom režimu, te da u njemu vidi racionalnost upravljanja koja bi omogućila napuštanje dispozitiva discipline i stvorila uslove za slobodno formiranje subjektivnosti. Ovakve kritike često ukazuju na to da Fuko istražuje neoliberalizam u istom periodu kada razvija snažnu kritiku marksizma u okviru svojih istraživanja upravljaštva (Zamora and Behrent 2016; Zamora and Dean 2021).

¹⁸ Fuko tvrdi da je ekonomista Fridrih Hajek (*Friedrich August von Hayek*) igrao ulogu poveznice između nemačkog i američkog neoliberalizma, jer je pred početak Dru-

zvijuu nov oblik državnog upravljanja tržištem, koji će podrazumevati da država interveniše upravo da bi uspostavila i osigurala pravilno funkcionisanje tržišnih procesa. Tržišni mehanizmi, tj. mehanizam cena pre svega igra ulogu režima istine u neoliberalnom upravljačkom režimu i na osnovu njega se procenjuje adekvatnost državnog upravljanja (Fuko 2005, 170–186).

Ipak, tržište se u neoliberalizmu shvata drastično drugačije nego što je to bio slučaj u upravljačkoj racionalnosti liberalnog upravljačkog režima. Naime, prema Fukou, neoliberalizam ima koren u radovima autora Frajburške škole (*Freiburger Schule*), koji se često nazivaju i „ordoliberalima”.¹⁹ Ovi autori su bili pod snažnim uticajem filozofije Edmunda Huserla (*Edmund Husserl*) i usled toga su u svojim promišljanjima tržišnih mehanizama težili da dođu do njegovog *eidos*-a, tj. do njegove esencije ili formalnog principa funkcionisanja (Fuko 2005, 169). Za razliku od klasičnog liberalizma za koji je osnovna karakteristika tržišta razmena jednakih vrednosti, autori Frajburške škole su kao suštinu tržišta videli konkurenciju (Fuko 2005, 170).

Uporedo s ovakvim redefinisanjem tržišta, u neoliberalizmu dolazi i do redefinicije kapitalizma. Naime, ovi autori, kako tvrdi Fuko, napuštaju shvatanje tržišnih mehanizama kao „prirodnih” i samoregulišućih fenomena čije regularno funkcionisanje treba da obezbedi odgovarajuća upravljačka praksa (Fuko 2005, 171). U neoliberalnoj misli kapitalizam i tržišna ekonomija bivaju shvaćeni kao složen „ekonomsko-pravni kompleks”. To, drugim rečima, znači da kapitalizam ne sadrži invarijante poput marksistički shvaćene „logike kapitala” već da su tržišni mehanizmi produkt državne intervencije kroz razvoj odgovarajućeg pravnog okvira (Fuko 2005, 230–231; Lemke 2001, 194). Ovim putem se radikalno redefiniše shvatanje odnosa državnog upravljanja i tržišta, te tržište postaje „konstrukcija”, tj. rezultat upravljačke prakse (Brown 2003, 40–41). Upravljanje se, stoga, u neoliberalnoj upravljačkoj racionalnosti sastoji od uspostavljanja tržišnih mehanizama i uslova za njihovo funkcionisanje²⁰ (Gane 2013, 15–18).

gog svetskog rata izbegao iz Nemačke u Veliku Britaniju, a potom i u SAD gde utiče na formiranje *Čikaške ekonomske škole* (*Chicago school of economics*) (Fuko 2005, 114, 149–150).

¹⁹ Ovaj naziv dobijaju usled toga što mahom rade okupljeni oko časopisa „Ordo” (*ORDO – Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*), koji 1936. osniva Valter Ojken (*Walter Eucken*). Neki od značajnih pripadnika ove škole su: Franc Bom (*Franz Böhm*), Ludvig Erhard (*Ludwig Erhard*), Vilhelm Repke (*Wilhelm Roepke*), Alfred Mjuler-Armak (*Alfred Müller-Armack*), Aleksandar Ristov (*Alexander Rüstow*) i dr.

²⁰ Fuko ističe da je ovakva redefinicija odnosa države i tržišta u misli neoliberalnih autora produkt njihove težnje da pokažu kako se u kapitalizam može intervenisati izmenom institucionalno-pravnog kompleksa koji ga čini mogućim. Stoga, oslanjajući se na model logike tržišne konkurencije, oni mogu pokazati da su nacizam i *New Deal* neadekvatni oblici državne intervencije, jer su je narušavali (Fuko 2005, 156–159, 231).

Fuko ističe da neoliberalna upravljačka racionalnost nastaje pod snažnim uticajem izmenjenog diskursa političke ekonomije, koji se formira u radovima neoliberalnih autora. Naime, dok je u klasičnom liberalizmu politička ekonomija objašnjavala ponašanje pojedinca kao *homo economicus*-a, na tržištu u neoliberalizmu diskurs političke ekonomije teži da objasni sve oblike ponašanja (Fuko 2005, 305–306). Instrument kojim novi diskurs političke ekonomije to teži da postigne je teorija „ljudskog kapitala”. U ovoj teoriji se kapital definiše kao sve što je u stanju da generiše određen prihod, a ljudski kapital se određuje kao svaki oblik kompetencije koji pojedincu omogućuje da ostvari neki oblik prihoda (Newheiser 2016, 3). Prihod, prema teoriji ljudskog kapitala, može imati monentarni oblik, ali, takođe, i oblik sreće ili osećaja ličnog zadovoljstva (Fuko 2005, 332).

Dakle, prema diskursu neoliberalne političke ekonomije, pojedinac reprodukuje tržišne mehanizme u svim svojim ponašanjima, jer se svako ponašanje može videti kao težnja za uvećanjem ljudskog kapitala ili ostvarivanjem nekog oblika prihoda. Na ovaj način diskurs neoliberalne političke ekonomije potencijalno čini inteligibilnim sve oblike ljudskog ponašanja (Read 2009, 28; Lemke 2001, 198–199). Fuko tokom kursa *Rađanje biopolitike* navodi primere istraživanja američkog ekonomiste Garija Bekera (*Gary Becker*) da bi ilustrovao taj diskurs. Beker je naime istraživao fenomene poput odnosa majke i deteta, gde je ponašanje majke objašnjavao kao oblik investicije rada i vremena koji rezultuje prihodom u obliku psihičkog zadovoljenja i sreće (Fuko 2005, 332). On je, kako tvrdi Fuko, potrošnju takođe istraživao kao oblik proizvodnje kojim potrošač proizvodi zadovoljenje sopstvenih potreba (Fuko 2005, 310–311).

Novi diskurs političke ekonomije nas upravo dovodi do upravljačkih tehnologija koje Fuko uočava u neoliberalnom upravljačkom režimu. On ističe da se ove tehnologije pre svega sastoje od uređivanja društvene sredine prema „modelu preduzeća”. To znači da se različite društvene i državne institucije organizuju tako da se u njima uspostavljaju mehanizmi konkurencije između pojedinaca (Fuko 2005, 239–242, 328–331). Fuko tvrdi da je glavni instrument neoliberalnih upravljačkih tehnologija pravni mehanizam putem kog se uspostavljaju uslovi pogodni za realizaciju „igre” ekonomske konkurencije između pojedinaca u cilju uvećanja prihoda i količine ljudskog kapitala (Fuko 2005, 243; Cotoi 2011, 112–114).

Model subjektivnosti kojoj neoliberalne upravljačke tehnologije teže da subjektuju pojedinca Fuko naziva *homo economicus*-om ili „samopreduzimačem”. Naime, model preduzeća koji ove tehnologije teže da ostvare u društvenoj sredini se, pre svega, odnosi na ponašanje pojedinaca. Fuko, stoga, *homo economicus*-a naziva „prostorom između države i pojedinca” i tvrdi da se on može videti kao model subjektivnosti koji nastaje kroz reorganizaciju društvene i institucionalne sredine u kojoj pojedinci delaju (Fuko 2005, 244). To, drugim rečima, znači da je pravi objekt upravljanja neoliberalnih upravljačkih tehnologija subjektivnost

pojedince i one upravo u dimenziji odnosa pojedinca sa sobom teže da uspostave model preduzeća²¹ (Dean 2010, 185–186). Kako Fuko tvrdi, neoliberalne upravljačke tehnologije subjektuju pojedinca tako što ga navode da se prema sebi odnosi kao prema skupu kapitala i, stoga, da u svakom odnosu sa svojom okolinom reprodukuje logiku konkurencije (McNay 2009, 62–63). Drugim rečima, u neoliberalizmu se *homo economicus* vidi kao „mašina”, tj. kao organizovani skup ljudskog kapitala koji dela isključivo u cilju sopstvenog uvećanja i ostvarivanja prihoda²² (Fuko 2005, 308; Feher 2009, 28; Urošević 2022b, 755–756).

Fukoovim rečima, težnja neoliberalnih upravljačkih tehnologija je da:

...i sam život pojedinca sa svojim odnosom prema sopstvenoj privatnoj svojnini, prema porodici, braku, osiguranju, penziji bude uređen kao neka vrsta trajnog složenog preduzeća. Dakle, to ponovno osmišljavanje društva po modelu preduzeća, do njegove najsitnije jedinice. (Fuko 2005, 329)

Zaključak

Kao što smo u uvodu pomenuli, cilj ovog članka je sistematizacija i rekonstrukcija teorijskog aparata koji Fuko koristi pri istraživanju upravljanja, kao i njegovih empirijskih istraživanja tog fenomena. Naš cilj je da ovim putem doprinesemo mogućnostima primene ove perspektive u budućim istraživanjima, pre svega na domaćoj i lokalnoj akademskoj sceni gde su studije upravljanja i dalje mahom zanemarene.²³ U tu svrhu ćemo se u zaključku ukratko osvrnuti na neke od prednosti koje studije upravljanja pružaju pri proučavanju društvenog sveta.

²¹ Pošto Fuko uočava da je cilj upravljanja neoliberalnih upravljačkih tehnologija subjektivnost, tokom svog istraživanja ne osvrće se na moguće postojanje razlika između njihove molarne i molekularne dimenzije.

²² Oslanjajući se na radove američkog neoliberalnog ekonomiste Teodora Šulca (*Theodore Schultz*) Fuko ističe da se pojedinac u neoliberalnom upravljačkom režimu posmatra kao „mašina sačinjena od kompetencija“ priključena na određeni „tok“ prihoda. Njegovim rečima: „...konceptija kapitala-kompetencije koja prima, u funkciji različitih promenljivih vrednosti, određen prihod, jedan prihod-platu, tako da sam radnik izgleda kao neka vrsta preduzeća sam za sebe“ (Fuko 2005, 309).

²³ Treba napomenuti da se od početka dvadeset i prvog veka studije upravljanja proširuju izvan granica zapadnog sveta te se primenjuju u brojnim istraživanjima razvoja neoliberalizma u državama dalekog istoka ali takođe i u istraživanju postosocijalističke tranzicije u državama istočne Evrope (Zhang and Ong 2008; Makovicky 2014). Kako Aiva Ong (*Aihwa Ong*) ističe shvatanje neoliberalizma u studijama upravljanja omogućava da se ovaj upravljački režim analizira kao „mobilna tehnologija“ što znači da se njegova racionalnost može etablirati u brojnim različitim kulturnim, političkim i ekonomskim kontekstima (Ong and Collier 2005).

Prva prednost se odnosi na prošireno shvatanje političke dimenzije društvenog sveta koju pruža perspektiva studija upravljanja. Naime, putem teorijskog aparata ove perspektive možemo uočiti način na koji različiti društveni i kulturni fenomeni doprinose reprodukciji struktura moći i dominacije, iako na prvi pogled ne egzistiraju s tom svrhom. Studije upravljanja, dakle, proširuju našu percepciju političke realnosti i pokazuju na koji način je država integrisana s ostatkom društvenog sveta kroz fenomene koji tim putem postaju instrumenti političke dominacije i reprodukcije struktura moći.

Druga prednost na koju se moramo osvrnuti je vezana za fenomen subjektivnosti. Perspektiva studija upravljanja nam omogućava da pitanje subjektivnosti pojedinca dovedemo u vezu s istraživanjem društvenih i institucionalnih struktura, tj. struktura moći. Tim putem studije upravljanja ukazuju na direktnu vezu političke moći s reprodukcijom različitih oblika identiteta i subjektivnosti, a time i ličnog iskustva i doživljaja sopstvenog mesta u društvenoj realnosti. Studije upravljanja nam, dakle, omogućuju integrisano istraživanje ponašanja pojedinaca i organizacije institucija.

Naposletku, kao poslednju prednost studija upravljanja izdvojili bismo njihovu angažovanu dimenziju. Naime, Fukoovo genealoško istraživanje upravljanja pokazuje da su strukture moći koje uređuju društveni svet u našoj savremenosti produkti brojnih kontingentnih istorijskih faktora i, stoga, nisu nužne niti neizbežne. Pošto te strukture nisu aistorijski i metafizički determinisane, istraživanje upravljanja nam pokazuje da se one mogu izmeniti putem svesnog ljudskog delanja. Dakle, studije upravljanja upućuju na postojanje mogućnosti za otpor trenutno postojećim strukturama moći. Drugim rečima, ove studije ukazuju na postojanje potencijala za drugačiju organizaciju društvenog života.

Reference

- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.
- Aradau, Claudia. 2023. „Algorithmic governmentality: questions of method”. In *Handbook on Governmentality*, edited by Wiliam Walters and Martina Tazzioli, 235–250. Northampton: Edward Edgar Publishing.
- Balibar, Étienne. 1977. *On the Dictatorship of the Proletariat*. London: Unwin Brothers Ltd.
- Barry, Andrew, Thomas Osborne and Nikolas S. Rose. 1996. „Introduction”. In *Foucault and political reason: Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, edited by Andrew Barry, Thomas Osborne and Nikolas S. Rose, 1–18. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brown, Wendy. 2003. „Neoliberalism and the End of Liberal Democracy”. *Theory & Event* 7 (1): 37–59. <https://doi.org/10.1353/tae.2003.0020>
- Brown, Wendy, Partha Chatterjee, Nikolas Rose, Martina Tazzioli and William Walters. 2023. „Governmentality: a conversation with Wendy Brown, Partha Chatterjee and Nikolas Rose”. In *Handbook on Governmentality*, edited by Wiliam Walters and Martina Tazzioli, 113–135. Northampton: Edward Edgar Publishing.

- Christofferson, Michael Scott. 2004. *French Intellectuals Against the Left*. New York: Berghahn Books.
- Cotoi, Călin. 2011. „Neoliberalism: a Foucauldian Perspective”. *International Review of Social Research* 1 (2): 109–124. <http://dx.doi.org/10.1515/irsr-2011-0014>
- Cruikshank, Barbara. 1996. „Revolutions within: self-government and self-esteem”. In *Foucault and political reason: Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, edited by Andrew Barry, Thomas Osborne and Nikolas S. Rose, 231–252. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davidson, Arnold I. 2011. „In Praise of Counter-Conduct”. *History of the Human Sciences* 24 (4): 25–41. <https://doi.org/10.1177/0952695111411625>
- Dean, Mitchell. 2010. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE Publications.
- Dean, Mitchell. 2011. *The Constitution of Poverty*. London: Routledge.
- Dean, Mitchell and Daniel Zamora. 2021. *The Last Man Takes LSD: Foucault and the End of Revolution*. London: Verso.
- Defert, Daniel. 1991. „'Popular Life' and Insurance Technology”. In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, 211–234. Chicago: The University of Chicago Press.
- Drajfus, Hjubert. L. i Pol Rabinov. 2017. *Iza strukturalizma i hermeneutike*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Eribon, Didi. 2014. *Mišel Fuko: Biografija*. Loznica: Karpos.
- Ewald, François. 1991. „Insurance and Risk”. In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, 197–210. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ewald, François. 1992. „A power without and exterior”. In *Michel Foucault: Philosopher*, edited by Timoty J. Armstrong, 169–175. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Fehér, Michel. 2009. „Self-Appreciation; or, The Aspirations of Human Capital”. *Public Culture* 21 (1): 21–41. <https://doi.org/10.1215/08992363-2008-019>
- Foucault, Michel. 1984. „Polemics, Politics, and Problemizations: An Interview with Michel Foucault”. In *The Foucault Reader*, edited by Paul Rabinow, 381–390. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 2004. *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France, 1977–1978*. Paris: Gallimard.
- Fuko, Mišel. 1971. *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, Mišel. 1982. *Istorija seksualnosti – volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998a. *Arheologija znanja*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998b. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2005. *Radanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2010a. „Niče, genealogija, istorija”. U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, uredio Mladen Kozomara, 59–88. *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. i Žil Delez. 2010b. „Istina i moć”. U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, uredio Mladen Kozomara, 140–167. *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.

- Fuko, Mišel. 2010c. „Politička tehnologija individua”. U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, uredio Mladen Kozomara, 261–280. *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010d. „Prašina i oblak”. U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, uredio Mladen Kozomara, 281–313. *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014a. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014b. „Oko moći”. U *Panoptikon*, Džeremi Bentam, 9–30. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Fuko, Mišel. 2017. „Dva ogleđa o subjektu moći”. U *Iza strukturalizma i hermeneutike*, uredili Hjubert L. Drajfus i Pol Rabinov, 286–309. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2018. „Šta je kritika?” U *Šta je kritika?*, uredili Adriana Zaharijević i Predrag Krstić, 35–92. Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Fuko, Mišel. 2020. *Kazneno društvo*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Gane, Nicholas. 2013. „The Emergence of Neoliberalism: Thinking Through and Beyond Michel Foucault’s Lectures on Biopolitics”. *Theory, Culture & Society* 31 (4): 3–27. <https://doi.org/10.1177/0263276413506944>
- Glenn, John G. 2019. *Foucault and Post-Financial Crises*. Palgrave Macmillan: E-book.
- Gordon, Colin, Martina Tazzioli and William Walters. 2023. „Governmentality and beyond: an interview with Colin Gordon”. In *Handbook on Governmentality*, edited by William Walters and Martina Tazzioli, 136–155. Northampton: Edward Edgar Publishing.
- Hacking, Ian. 1991. „How Should We do The History of Statistics?” In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, 181–196. Chicago: The University of Chicago Press.
- Illot, Luke. 2022. „Generalizing Resistance: The Coalition Politics of Foucault’s Governmentality Lectures”. *The Review of Politics* 85 (1): 48–72. <https://doi.org/10.1017/S0034670522000882>
- Illot, Luke. 2023. „Genealogy Beyond Critique: Foucault’s Discipline and Punish as Coalitional Worldmaking”. *Political Theory* 51 (2): 331–354. <https://doi.org/10.1177/00905917221103296>.
- Inda, Xavier Jonathan. 2023. „Diminishing life: racialized medicine, neoliberalism, and precarity in the United States”. In *Handbook on Governmentality* edited by William Walters and Martina Tazzioli, 287–303. Northampton: Edward Edgar Publishing.
- Lazzarato, Maurizio. 2017. *Experimental Politics: Work, Welfare, and Creativity in the Neoliberal Age*. London: The MIT Press.
- Lecadet, Clara. 2023. „Insurgent politics: refugees, sans-papiers and deportees under asylum and migration laws”. In *Handbook on Governmentality*, edited by William Walters and Martina Tazzioli, 405–420. Northampton: Edward Edgar Publishing.
- Lemke, Thomas. 2001. „‘The Birth of Bio-politics’: Michel Foucault’s Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality”. *Economy and Society* 30 (2): 190–207. <https://doi.org/10.1080/03085140120042271>
- Lošonc, Alpar. 2009. *Moć kao društveni događaj*. Novi Sad: Adresa.
- Lošonc, Alpar. 2014. „Problematizacija politike sadašnjosti: Od liberalizma do neoliberalizma (kritička rekonstrukcija Foucaultovog opisa neoliberalizma)”. *Holon* 4 (2): 259–285. <https://hrcak.srce.hr/132028>

- Makovicky, Nicolette. 2014. *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism*. Surrey: Ashgate.
- McKinlay, Alan and Philip Taylor. 2014. *Foucault, Governmentality, and Organization: Inside the Factory of the Future*. London: Routledge.
- McKinlay, Alan and Eric Pezet. 2017. *Foucault and Managerial Governmentality: Rethinking the Management of Populations, Organizations and Individuals*. London: Routledge.
- McNay, Lois. 2009. „Self as Enterprise Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics”. *Theory, Culture & Society* 26 (6): 55–77. <https://doi.org/10.1177/0263276409347697>
- Molnar, Aleksandar. 1994. „Nadziranje i kažnjavanje u epohi Moderne: Foucaultove aporije moći”. *Theoria* 37 (4): 73–106.
- Newheiser, David. 2016. „Foucault, Gary Becker and the Critique of Neoliberalism”. *Theory, Culture & Society* 33 (5):1–19. <https://doi.org/10.1177/0263276415619997>
- Noseto, Lusijano. 2022. *Mišel Fuko i politika*. Loznica: Karpos.
- Ong, Aihwa and Stephen J. Collier. 2005. „Global Assemblages, Anthropological Problems”, In *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*, edited by Aihwa Ong and Stephen J. Collier, 3–21. Oxford: Blackwell Publishing.
- Paras, Eric. 2006. *Foucault 2.0: Beyond Power and Knowledge*. New York: Other Press.
- Pasquino, Pasquale. 1991. „Criminology: The Birth of a Special Knowledge”. In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, 235–250. Chicago: The University of Chicago Press.
- Poulantzas, Nicos. (1981 [1978]). *Država, vlast i socijalizam*. Zagreb: OOUR GLOBUS.
- Read, Jason. 2009. „A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity”. *Foucault Studies* 6: 25–36. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465>
- Rimke, Heidi Marie. 2010. „Governing Citizens Through Self-Help Literature”. *Cultural Studies* 14 (1): 61–78. <https://doi.org/10.1080/095023800334986>
- Rose, Nikolas and Peter Miller. 1992. „Political Power beyond the State: Problematics of Government”. *The British Journal of Sociology* 43 (2):173–205. <https://doi.org/10.2307/591464>
- Rose, Nikolas and Peter Miller. 2008. *Governing the Present*. Cambridge: Polity.
- Rose, Nikolas and Joelle M. Abi-Rached. 2013. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton: Princeton University Press.
- Rouz, Nikolas. 2019. *Naša psihijatrijska budućnost*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Senelar, Mišel. 2014. „Mišel Senelar: Okolnosti kursa”, u *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Mišel Fuko, 374–396. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Urošević, Milan. 2020a. „Savremena literatura za samopomoć: jedna analiza iz perspektive studija upravljanja”. *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 1007–1036. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.3>
- Urošević, Milan. 2020b. „Subjekt u radu Mišela Fukoa – Refleksivni subjekt i teorija upravljanja”. *Sociološki pregled* 54 (1): 64–87. <https://doi.org/10.5937/so-cpreg54-23067>.

- Urošević, Milan. 2022a. „Samopomoć kao tehnologija sopstva: Analiza diskursa priručnika za samopomoć” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Urošević, Milan. 2022b. Politika i teorija – „tri oblika politizacije metoda”, neoliberalizam i zaokret ka proučavanju subjektivnosti u radu Mišela Fukoa. *Etnoantropološki problemi* 17 (2): 755–756. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i2.12>
- Ven, Pol. 2005. „Mišel Fuko revolucioniše istoriju”. U *Mišel Fuko 1926–1984–2004 Hrestomatija*, uredili Pavle Milenković i Dušan Marinković, 211–241. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.
- Zamora, Daniel and Michel C. Behrent. 2016. *Foucault and Neoliberalism*. London: Verso.
- Zhang, Li and Aihwa Ong. 2008. *Privatizing China*. London: Cornell University Press.

Milan Urošević
Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade
milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs

*Theory and History of „Governmentality”
and Governmental Regimes in The Work of Michel Foucault*

In this article we reconstruct and systematize the theoretical apparatus used by Michel Foucault in his research on the phenomenon of governance, as well as his investigations into specific governing regimes that have existed in the history of Western modernity. The aim of the article is to contribute to the resolution of conceptual confusion that has accompanied the governmentality studies since their emergence in the early 1990s and thereby facilitate the development and application of this perspective in future research. The article begins by situating Foucault’s research on governance within the broader context of his career and highlighting the socio-political conditions under which Foucault changed the direction of his academic work towards this field. We will then proceed with a systematic exposition of some of Foucault’s basic concepts like “practice”, “power” and “dispositive”. We will also highlight how the problematic of governance entered his work through the concepts of “pastorality” and “subjectivity”. In the next section we will reconstruct the theoretical apparatus Foucault used when researching government and governmental regimes. Here we will point out the specific meaning the notion of “governmentality” has in his research and how it is used to signify rationalities embodied in governmental regimes. Considering this theoretical apparatus, we will, in the second part of this section, reconstruct the history of governmental regimes in Foucault’s work starting from the regime of *raison d’État* in early modernity, through the liberal regime of governance in 18th and 19th centuries and concluding with the neoliberal regime. In conclusion,

we will reflect on the advantages that the perspective of governmentality studies offers in researching the social world.

Keywords: governmentality, Michel Foucault, dispositive, subjectivity, raison d'État, liberalism, neoliberalism.

Théorie et histoire de « gouvernementalité » et des régimes de gouvernementalité dans l'œuvre de Michel Foucault

Cet article est consacré à la reconstruction et à la systématisation de l'appareil théorique utilisé par Michel Foucault dans l'étude du phénomène du gouvernement, ainsi que de ses recherches sur les régimes de gouvernementalité concrets ayant existé dans l'histoire de la modernité occidentale. L'objectif de l'article est de contribuer à la résolution de la confusion conceptuelle qui accompagne les études de gouvernementalité depuis leur émergence au début des années 1990 et de faciliter ainsi le développement et l'application de cette perspective dans les recherches futures. L'article commence par situer la recherche de Foucault sur le gouvernement dans le contexte plus large de sa carrière et indiquer les facteurs socio-politiques sous l'influence desquels Foucault a changé l'orientation de son travail académique dans cette direction. Ensuite nous passerons à une présentation systématique de l'appareil théorique utilisé par Foucault dans l'étude du gouvernement ainsi qu'à la reconstruction des trois régimes de gouvernementalité qu'il identifie en recherchant le développement du gouvernement en Occident. Dans la conclusion nous nous pencherons sur les avantages que la perspective des études de gouvernementalité offre dans la recherche du monde social.

Mots-clés : gouvernementalité, Michel Foucault, dispositif, subjectivité, raison d'état, libéralisme, néolibéralisme

Primljeno / Received: 19.07.2024.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 01.10.2024.